

Механізми фабрикації кримінальних справ щодо громадян України в Російській Федерації

БРИФІНГ

Зміст

Вступ	3
Механізми фабрикації кримінальних справ	4
Викрадення та утримання <i>incommunicado</i>	4
Катування та примушування до «зізнань»	10
Судовий розгляд як формальність	11
Цільові групи	14
Особлива категорія: особи, які діяли за завданнями спецслужб	17
Висновки	20
Рекомендації	21

UK PDF

EN PDF

RU PDF

Список скорочень

УКРАЇНСЬКОМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АЕС** — атомна електростанція
- ГУР** — Головне управління розвідки Міністерства оборони України
- ДНР** — самопроголошена «Донецька народна республіка»
- ЗС РФ** — Збройні сили Російської Федерації
- КК РФ** — Кримінальний кодекс Російської Федерації
- ЛДНР** — узагальнене позначення самопроголошених ДНР і ЛНР
- ЛНР** — самопроголошена «Луганська народна республіка»
- МВС** — Міністерство внутрішніх справ
- МКС** — Міжнародний кримінальний суд
- МКЧХ** — Міжнародний комітет Червоного Хреста
- МНС** — Міністерство з надзвичайних ситуацій
- НГУ** — Національна гвардія України
- ООН** — Організація Об'єднаних Націй
- РФ** — Російська Федерація
- СБУ** — Служба безпеки України
- СІЗО** — слідчий ізолятор
- ФЗ** — федеральний закон
- ФСБ** — Федеральна служба безпеки Російської Федерації

ВИБРАНІ ІНШОМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ICRC** — International Committee of the Red Cross (англомовна назва МКЧХ)
- OHCHR** — Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (Управління Верховного комісара ООН з прав людини)

Вступ

У ході повномасштабного вторгнення Росії в Україну, розпочатого 24 лютого 2022 року, російські війська окупували значну частину чотирьох областей країни — Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської. 30 вересня 2022 року влада Росії провела формальні референдуми на нових підконтрольних їй територіях, закріпила статус окупованих територій як нових суб'єктів Російської Федерації та внесла відповідні зміни до Конституції Росії. З точки зору міжнародного права ці території продовжують розглядатися як окуповані в розумінні ст. 42 Гаазьких правил 1907 року, а їхня анексія не визнається міжнародним співтовариством (див., наприклад, резолюцію Генеральної Асамблеї ООН ES-11/4 та наступні резолюції). Попри це, вже восени 2022 року розпочався процес прискореної інтеграції окупованих територій до правової системи РФ.

Ухвалені нормативні акти, зокрема нововведення федерального законодавства, дозволили у спрощеному порядку поширити дію російського кримінального та кримінального процесуального права на ці території, незважаючи на те, що відповідно до ст. 64 IV Женевської конвенції держава-окупант зобов'язана, як правило, зберігати чинне законодавство окупованої території та може запроваджувати власні кримінальні норми лише з обмеженою метою забезпечення безпеки. Так, 31 липня 2023 року президент Росії підписав Федеральний закон № 395, який дозволяє у прискореному та спрощеному порядку здійснювати поглинання та заміщення норм кримінального і процесуального права України, самопроголошених Луганської Народної Республіки (ЛНР) та Донецької Народної Республіки (ДНР) відповідними нормами російського законодавства під час здійснення кримінального судочинства. Ключовою особливістю цього закону стала можливість ретроактивної криміналізації низки дій, вчинених до формального «включення» територій до складу Російської Федерації, що суперечить універсальному принципу «немає злочину без закону», закріпленому в національних і міжнародно-правових механізмах (зокрема, у ст. 15 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 7 Європейської конвенції про захист прав людини).

Тепер ці дії почали визнаватися злочинами відповідно до російського законодавства, якщо вони трактуються як спрямовані проти інтересів Росії або підконтрольних їй утворень. Таким чином створюється ситуація правового конфлікту, в межах якого дії, законні з точки зору українського права, стають кримінально караними в Росії заднім числом.

Наприклад, згідно із Законом № 359-ФЗ, злочинні дії, вчинені до 30 вересня 2022 року на території так званих ЛДНР, Запорізької та Херсонської областей проти інтересів Росії, а також проти ЛНР і ДНР та проти громадян ЛДНР, визнаються злочинами відповідно до Кримінального кодексу РФ, незважаючи на відсутність визнаної міжнародним правом юрисдикції Російської Федерації над зазначеними територіями. Водночас діяння, визнані злочинними

законодавством України, якщо вони були вчинені на зазначених територіях, але в інтересах Росії та самопроголошених ЛНР і ДНР, не визнаються злочинними та не підлягають кримінально-правовій кваліфікації відповідно до КК РФ.

Зазначений федеральний закон дозволив запустити механізм фабрикації кримінальних справ (у міжнародній практиці також описуваний як fabrication of charges і такий, що супроводжується свавільним позбавленням свободи — arbitrary detention) щодо громадян України, які опинилися в російському полоні, були затримані або викрадені з метою подальшого кримінального переслідування на окупованих територіях.

Механізми фабрикації кримінальних справ

Аналіз правозастосовної практики дозволяє виділити стійку модель кримінального переслідування, що включає кілька послідовних етапів.

Викрадення та утримання *incommunicado*

У більшості випадків першим етапом є затримання людини. Нерідко затримання за своєю суттю є викраденням: агенти держави, які здійснюють затримання, не представляються, не пред'являють документів, а в низці випадків приховують обличчя під масками. Далі затриманий фактично «зникає», тобто утримується без будь-якого процесуального статусу, без повідомлення родичів і без доступу до адвокатів.

Іноді затримання відбуваються спонтанно — за доносами місцевих жителів. Часто ж вони здійснюються під час фільтраційних заходів.

«Фільтрація» — термін, який використовується для опису практик перевірки цивільного населення на територіях України, що перебувають під контролем Росії. Згідно з наявними свідченнями, такі процедури застосовуються як інструмент перевірки, контролю та сегрегації і можуть супроводжуватися грубими порушеннями прав людини.

Як правило, фільтраційні заходи включають кілька рівнів перевірок. На початковому етапі, який може проводитися безпосередньо на окупованій території або під час виїзду з неї, здійснюється первинний контроль: опитування, перевірка документів, аналіз вмісту мобільних пристроїв, збір персональних даних, огляд речей і тіла (зокрема на наявність татуювань), а також звірка з доступними базами даних.

За результатами таких перевірок проводиться оцінка ступеня «лояльності» або ймовірного зв'язку з українськими державними структурами. Залежно від цього громадяни України можуть:

- отримувати дозвіл на подальше пересування;
- піддаватися додатковим перевіркам або тимчасовим затриманням;
- утримуватися протягом більш тривалого часу;
- зазнавати насильства, жорстокого поводження або примусового переміщення.

Більш жорсткі процедури, за даними правозахисних організацій, проводяться у спеціально обладнаних пунктах або місцях утримання. Там можуть здійснюватися повторні допити, збір біометричних даних (включаючи відбитки пальців і фотофіксацію), а також перевірка контактів і цифрової інформації. У низці задокументованих випадків застосовувалися фізичний і психологічний тиск, включаючи катування.

Також повідомляється про випадки утримання людей без зв'язку із зовнішнім світом (*incommunicado*) протягом тривалого часу, що ускладнює встановлення їхнього місцезнаходження та правового статусу. Ці люди наражаються на ризик насильницького зникнення, катувань і кримінального переслідування.

За оцінкою Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, на території Росії та на окупованих територіях України може утримуватися понад 16 000 цивільних осіб. Ці дані ґрунтуються на інформації української сторони та можуть уточнюватися в міру надходження нових відомостей¹.

Період утримання *incommunicado* може тривати від кількох тижнів до кількох місяців і навіть понад три роки (що надає такому порушенню характеру триваючого міжнародно-протиправного діяння). У цей період викрадена особа повністю ізольована від зовнішнього світу. Фактично формується ситуація насильницького зникнення, яка за широкомасштабного або систематичного характеру може кваліфікуватися як злочин проти людяності (ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду — МКС) і за якої державні органи не визнають факт затримання або не надають інформації про долю та місцезнаходження особи. Увесь цей час родичі не знають, чи жива їхня близька людина.

Існує три основні сценарії виходу з режиму *incommunicado*.

¹ В російській неволі перебуває понад 16 тисяч українських цивільних — Лубинець / ZMINA. URL: <https://zmina.info/ru/news-ru/v-rossijskoj-nevole-nahoditsya-bolee-16-tysyach-ukrainskih-grazhdanskih-lubinecz/>

Перший сценарій

Легалізація в правовому полі Росії шляхом порушення кримінальної справи та пред'явлення обвинувачення.

У цьому випадку після періоду таємного утримання відбувається формальна «легалізація» затриманого в межах кримінального процесу. Одним із механізмів є складання співробітниками пенітенціарної системи рапортів про виявлення ознак злочину в діях особи, яка вже утримується в їхньому розпорядженні. Це відбувається в момент ухвалення рішення про порушення кримінальної справи та виведення в'язня у публічний простір кримінального судочинства Російської Федерації.

Не вдаючись у деталі, оперативний співробітник описує обставини злочину, які «стали йому відомі в результаті оперативної роботи».

Такі рапорти стають підставою для порушення кримінальної справи, що дозволяє заднім числом надати процесуальний статус раніше викраденій людині, обходячи вимоги кримінально-процесуального законодавства щодо строків затримання та умов тримання підозрюваних під вартою і порушуючи право на судовий контроль за позбавленням свободи.

Таким чином, незаконне позбавлення свободи трансформується в нібито законне кримінальне переслідування. Подібна «розморозка» ув'язнених (саме так цей процес називається на жаргоні силових структур) дозволяє знизити навантаження на органи слідства, водночас створюючи фасад правової та легітимної природи кримінального переслідування (практика, що в низці міжнародних досліджень описується як *simulation of legality*) громадян іншої держави в контексті повномасштабного вторгнення на її територію.

Другий сценарій

Підтвердження офіційними органами Російської Федерації факту затримання, як правило, з формулюванням «за протидію проведенню спеціальної військової операції». У такій ситуації влада РФ не розкриває місцезнаходження затриманого, однак підтверджує, що він перебуває під її контролем.

 Igor Kolihaev, міський голова м. Херсона, був викрадений 28 червня 2022 року під час захоплення російськими військовими будівлі Херсонської міської ради. Колихаєв залишався в місті після його окупації російською армією, не співпрацював з окупаційною адміністрацією та продовжував публічно інформувати українські засоби масової інформації про події, що відбувалися.

Російське державне агентство «РИА Новости» охарактеризувало його затримання як «нейтралізацію», а самого Колихаєва — як «героя для нацистського середовища», що свідчить про політично вмотивовану інтерпретацію його діяльності.

У 2023 році Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі — МКЧХ) підтвердив, що Колихаєв перебуває у статусі утримуваної особи. У листопаді 2024 року Міністерство оборони Росії письмово підтвердило, що його затримано «за протидію спеціальній військовій операції», та порадило родичам звернутися до Міжнародного комітету Червоного Хреста, який, «відповідно до Женевських конвенцій», забезпечить листування із затриманим. Однак МКЧХ на численні звернення з боку родини Колихаєва не відповів. Листи його сина до батька, надіслані через МКЧХ, також залишилися без відповіді.

Відсутність відповідей або подальших дій з боку МКЧХ у багатьох задокументованих випадках викликає занепокоєння щодо труднощів, з якими організація може стикатися під час виконання свого гуманітарного мандата. Ці труднощі посилюють тривалі страждання полонених та їхніх родичів, які очікують на звістки про них.

Зокрема:

- Невиконання функції сприяння сімейним контактам. Роль МКЧХ, відповідно до Женевських конвенцій, включає забезпечення листування між військовополоненими та їхніми сім'ями. Однак у більшості випадків родини залишаються в повній невизначеності щодо долі своїх близьких і не отримують роз'яснень про можливі подальші кроки.
- Недостатня прозорість у поводженні з інформацією. Якщо МКЧХ дійсно отримував інформацію від російської влади про цих громадян, відмова підтвердити або передати будь-які відомості позбавляє родини можливості встановити навіть базові факти щодо статусу затриманих.
- Потенційне перешкоджання наданню гуманітарної допомоги. У випадках, коли родини намагаються надсилати листи або посилки, відсутність залученості МКЧХ фактично ізолює військовополонених від зовнішньої підтримки, що суперечить базовим гуманітарним принципам, яких організація покликана дотримуватися.

Третій сценарій

Безстрокове утримання *incommunicado*.

У березні 2022 року *Сніжана Козлова*, цивільна мешканка України, виїхала разом зі своїм неповнолітнім сином *Олександром Радчуком*, який дістав поранення ока, з Маріуполя до Донецька, щоб доставити дитину до лікарні. У селищі *Безіменне* її було зупинено та направлено до фільтраційного пункту. За словами *Олександра*, на цьому пункті його матір, *Сніжану Козлову*, опитали співробітники МНС, її дані та дані сина, як і зміст опитувань, були внесені до комп'ютера. Того ж дня невідомі озброєні особи відвели її в невідомому напрямку. Хлопчика було поміщено до міської лікарні *Донецька*, звідки

його згодом забрала бабуся. Відтоді доля Сніжани Козлової залишається невідомою.

Володимир Мануїлов та Сергій Тимошев, які були військовослужбовцями Збройних сил України, потрапили в полон під час виходу з «Азовсталі». До теперішнього часу їхнє місцезнаходження залишається невідомим. Усі запити та звернення родичів і їхніх представників до офіційних органів Російської Федерації та окупованих територій ігноруються. Водночас існує фотографія Тимошева з нумерованою табличкою в руках (№ 796), зроблена після вибуху в бараці колонії № 200 в Оленівці. Мати Мануїлова, громадянка Російської Федерації, стверджує, що в репортажі кореспондента програми «Вести недели» телеканалу «Россия 1» Івлева про українських військовополонених, які утримуються у Смоленській області (м. Вязьма), вона впевнено впізнала свого сина.

За третього сценарію ризику для життя затриманого або викраденого різко зростають, і є підстави припускати найгірший розвиток подій, особливо щодо цивільних осіб. Фіксувалися випадки передачі тіл раніше викрадених осіб у межах обмінів військовополоненими.

Жителі Херсонської області Євген Олександрович Ревак (19.08.1990 р.н.) та Олександр Олександрович Ревак (30.08.1985 р.н.) були затримані під час фільтрації та вивезені з центру села 5 березня 2022 року в період окупації. Обидва були цивільними особами та не мали жодного стосунку до силових структур або Збройних сил України. За словами дружини Євгена, «7 березня друзі Олександра зателефонували на його номер, і військовослужбовець ЗС РФ знову підтвердив їхнє затримання, зловісно додавши, що з ними «поводитимуться належним чином». Улітку 2024 року тіла обох чоловіків були виявлені в районі аеропорту Чорнобаївки, де вони перебували в очікуванні ДНК-ідентифікації. У червні 2025 року родині повідомили, що знайдені тіла належать викраденим чоловікам.

У подібних випадках, навіть за наявності очевидних підстав для проведення дослідчих та слідчих дій з метою встановлення обставин зникнення людей, уповноважені органи — правоохоронна система в особі слідчих органів і судів — ігнорують звернення громадян та їхніх адвокатів, подані в порядку, передбаченому процесуальними нормами.

Громадяни України Роман Матвійченко та Олексій Бражник працювали на Запорізькій атомній електростанції (далі — АЕС). З березня 2022 року, після переходу станції під контроль Збройних сил Російської Федерації (далі — ЗС РФ), обидва були затримані озброєними особами — представниками РФ — нібито за співпрацю зі спецслужбами України. Згідно з відеоматеріалами агентства «РИА Новости», Бражник і Матвійченко були «депортовані» з території Запорізької області. На оприлюднених відео невідомі особи в масках російською мовою зачитують їм текст «рішення» невстановленого органу про видворення. При цьому не зазначено місце та межі «прикордонної зони», де проводиться

«депортація», а співробітник силових структур, який оголошує постанову, не представляється. За відомостями Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими України, Бражник і Матвійченко перебувають у полоні. За свідченнями звільнених полонених, вони були примушені до праці збройними силами РФ, після чого переміщені до СІЗО м. Таганрога. Де вони перебувають зараз — невідомо.

У подібних випадках родичі та їхні представники надсилають численні запити до офіційних органів Російської Федерації. Однак відповіді або не надходять, або мають формальний характер і не містять інформації про місцезнаходження, процесуальний статус та стан здоров'я викрадених.

У низці справ були подані заяви про порушення кримінальних справ за фактом зникнення та можливого вбивства. Відповідно до норм російського законодавства, такі звернення підлягають розгляду в розумний строк, що не перевищує одного місяця, із винесенням постанови про порушення кримінальної справи або мотивованої відмови. Однак за подібними заявами слідчі органи не проводять необхідних дослідчих перевірок, не виконують очевидних слідчих дій і не ухвалюють процесуальних рішень. Низка заявників звернулися до суду у зв'язку з бездіяльністю слідчих органів. Проте судові рішення за цими скаргами відсутні, що свідчить про узгоджену позицію всієї правової системи Російської Федерації, спрямовану на нерозслідування злочинів, вчинених щодо громадян України. Це досягається шляхом ігнорування звернень представників потерпілих, затягування процедур і, по суті, невиконання необхідних та очевидних слідчих дій.

Катування та примушування до «зізнань» у вчиненні злочинів

Утримання *incommunicado* надає широкі можливості для застосування катувань, жорстокого поводження, що принижує гідність, психологічного тиску та погроз.

Свідчення вказують на систематичне застосування:

- фізичного насильства (побиття, катування електричним струмом);
- сексуалізованого насильства;
- психологічного тиску;
- погроз щодо родичів;
- імітацій страти та інших форм залякування.

Якщо людину планують «розморозити» та «легалізувати» шляхом пред'явлення обвинувачення в межах кримінальної справи, метою катувань є не лише жорстоке поводження з каральною метою, а й отримання «зізнавальних» показань, які надалі використовуються як основний доказ у справі.

Отримані таким чином зізнання оформлюються процесуально, нерідко в присутності призначених захисників, і згодом лягають в основу обвинувальних вироків незалежно від подальшої відмови обвинувачених від цих показань.

Згідно з проаналізованими матеріалами кримінальних справ, у період утримання *incommunicado* ніхто з підозрюваних та обвинувачених «не бажає» зв'язатися з рідними, «погоджується» на участь захисника за призначенням, у присутності якого дає зізнавальні показання російською мовою, попри те, що більшості з них інкримінуються обвинувачення за особливо тяжкими статтями, пов'язані з твердженням про нібито ненависть до Росії та до всього російського, включаючи мову.

Саме зазначені протоколи надалі лягають в основу обвинувальних вироків, незалежно від позиції, яку обвинувачені займають у суді. Суди, всупереч Конституції та процесуальним нормам Російської Федерації, під час постановлення вироків спираються виключно на письмові протоколи, отримані поза межами процесуальних норм, за підписами осіб, позбавлених доступу до зовнішнього світу та незалежних захисників.

Судовий розгляд як формальність

Судова стадія в більшості випадків має формальний характер. Характерні ознаки включають:

- обґрунтування вироків доказами, отриманими незаконними методами;
- відсутність досудового розслідування, судової перевірки та контролю доказів щодо застосування катувань;
- систематичне порушення права на захист;
- прискорений розгляд справ за особливо тяжкими обвинуваченнями з порушенням прав підсудного;
- порушення права на публічність процесу за відсутності підстав для проведення закритих судових засідань;
- використання відеоконференцзв'язку замість особистої участі у справах щодо особливо тяжких обвинувачень.

У результаті суди фактично закріплюють матеріали, отримані на стадії слідства, не здійснюючи їх належної перевірки. Таким чином позапроцесуальні затримання та викрадення з подальшою «легалізацією» набувають квазілегітимної форми в системі правосуддя.

Як зазначалося вище, у більшості випадків підсудні пройшли стадію утримання *incommunicado* різної тривалості — від кількох місяців до трьох років. Цей фактор автоматично ставить під сумнів будь-які результати попереднього розслідування. Однак суди ігнорують ці обставини — не лише заяви обвинувачених про застосування недозволених методів впливу та катувань на стадії досудового слідства, а й очевидні докази використання таких методів.

Під час розгляду кримінальної справи щодо дев'яти цивільних мешканців України — *Олега Богданова, Сергія Гейдта, Сергія Кабакова, Юрія Каєва, Сергія Ковальського, Дениса Лялька, Сергія Офіцєрова, Костянтина Резніка та Юрія Тавожнянського*, обвинувачених у посяганні на керівників окупаційної адміністрації Херсонської області, було встановлено та фактично визнано судом, що після викрадення вони понад два місяці (з липня по 4 жовтня 2022 року) перебували в таємній в'язниці без обрання запобіжного заходу та без надання їм офіційного процесуального статусу.

За цих умов шляхом примушування до участі в постановочних оперативно-слідчих експериментах були сфальсифіковані докази, що стали підставою для винесення обвинувального вироку. У період утримання в таємній в'язниці в'язні створювали схованки, у яких залишали свідчення свого перебування та перенесених страждань, що згодом стало підставою для порушення кримінального провадження в Україні за цими фактами одразу після деокупації м. Херсона.

Попри спробу знищення слідів злочину шляхом підриву будівлі Національної поліції, значна частина підвального приміщення, де утримувалася «херсонська дев'ятка» та інші в'язні, збереглася разом зі вмістом схованок.

У судовому засіданні допитані оперативні співробітники підтвердили, що з кінця липня до початку жовтня підсудних утримували без судового рішення та без надання процесуального статусу в місці, недоступному для третіх осіб (підвальному приміщенні будівлі Національної поліції МВС по Херсонській області).

Більше того, суд, виносячи обвинувальний вирок, заснований на цих доказах, формально та фактично визнав факт їхнього незаконного утримання. Офіційно всіх підсудних було затримано 6 жовтня 2022 року в м. Сімферополі, куди їх доставили за день до звільнення м. Херсона Збройними силами України. Однак суд постановив обчислювати строк покарання з моменту фактичного затримання — з 16 липня по 3 серпня 2022 року, тобто більш ніж за два місяці до їхнього офіційного затримання.

Таким чином, російський суд юридично закріпив факт утримання в незаконній в'язниці протягом понад двох місяців, одночасно використавши отримані в цей період сфальсифіковані докази для обґрунтування обвинувального вироку.

■ *Олександр Погорелов* (1978 р.н.) був затриманий владою самопроголошеної ДНР і перебуває під вартою з грудня 2016 року. Лише через шість років його було засуджено Південним окружним військовим судом у м. Ростові-на-Дону за замах на керівників ДНР Захарченка та Видріна, а також за участь у ліквідації командира підрозділу «Спарта» Арсена Павлова («Мотороли»).

Обґрунтовуючи вирок, суд поклався виключно на протоколи допитів, проведених прокуратурою самопроголошеної ДНР за відсутності захисника та згодом спростованих Погореловим у суді з посиланням на застосування до нього тривалих катувань і психологічного тиску, включаючи вплив через близьких родичів.

У суді він детально вказав час і місце застосування катувань, що підтверджується матеріалами справи, зокрема висновком судово-медичної експертизи, яка зафіксувала численні переломи ребер, отримані вже після затримання.

Крім того, Погорелов заявляв про фактичне взяття його матері в заручники, що також підтверджується матеріалами справи — протоколом її адміністративного арешту, складеним одразу після затримання сина. При цьому в документі відсутні відомості про законні підстави тримання під вартою протягом 30 діб раніше не притягнутої до відповідальності літньої жінки.

Таким чином, суди ігнорують заяви про застосування катувань навіть за наявності непрямих або прямих доказів.

Ще одним порушенням є відмова від публічного розгляду справи без достатнього обґрунтування. Судова практика свідчить про численні випадки безпідставного закриття кримінальних справ під приводом «наявності в матеріалах справи відомостей, що становлять державну таємницю», що часто не відповідає дійсності. Підсудних обвинувачують у передачі відомостей про пересування та розташування військових підрозділів Російської Федерації спецслужбам України. При цьому із самого обвинувачення випливає, що відповідна інформація вже була доведена до відома зацікавленої сторони і більше не становить таємниці через втрату конфіденційності.

■ Відповідно до описової частини вироку, 26 вересня 2022 року *Іван Забавський*, виконуючи завдання співробітника СБУ, передав текстову інформацію та скриншоти карт із зазначенням місць розташування військовослужбовців, озброєння та військової техніки ЗС РФ у населеному пункті Таволжанка Дворічанського району Харківської області України (саме так зазначено в матеріалах справи). Не торкаючись питання про те, чому громадянин України повинен дотримуватися режиму державної таємниці Російської Федерації

на території Харківської області, яка навіть за версією самої РФ продовжує вважатися територією України, слід зазначити, що передані відомості в будь-якому разі втратили статус таємниці після їх передачі. Відповідно, підстави для обмеження прав обвинувачених, зокрема шляхом оформлення допуску до державної таємниці, видаються необґрунтованими.

Подібними заходами порушується не лише право на відкритий судовий розгляд, а й здійснюється тиск на захисників, яким оформлюється допуск до секретних матеріалів, що тягне за собою обмеження на виїзд з Російської Федерації.

Цільові групи та логіка судового переслідування українських полонених

Формування фіктивної судової практики щодо громадян України переслідує кілька цілей.

По-перше, така практика відповідає каральній логіці системи, яка прагне покарати та встановити контроль над тими, хто їй чинить опір.

По-друге, вона використовується в пропагандистських цілях для просування образу України як націоналістичної, «профашистської» держави, так званої «анти-Росії», що слугує виправданням повномасштабного вторгнення.

По-третє, така практика спрямована на залякування незгодних і нелояльних громадян на окупованих територіях. У зв'язку з цим фабрикація кримінальних справ здійснюється як щодо військовослужбовців, так і щодо цивільних осіб.

Практику переслідування військовослужбовців детально розглянуто нами на прикладі полку «Азов» у доповіді «"Почесний полон" Азову. Система пропаганди, насильства та судового переслідування військовослужбовців Національної гвардії України в Російській Федерації».

Значна частина переслідуваних громадян України не брала участі у збройному конфлікті. Серед них є як колишні військовослужбовці, які не перебували на службі станом на лютий 2022 року, так і повністю цивільні особи.

Моніторинг судової практики показує, що значна кількість засуджених, кваліфікованих як «військовослужбовці», на момент затримання не були чинними співробітниками силових структур України. Вони завершили службу до початку повномасштабного вторгнення та перебували в цивільному статусі.

Так, засуджені *Назарій Гордеєв, Ярослав Ждамаров, Олександр Мухін, Артем Гребешков, Олег Міжгородський, Олег Жарков, Олег Тишкул, Анатолій Грицик* дійсно в різні періоди до 2022 року проходили службу у військовій частині 3057 Національної гвардії України (далі — НГУ). Однак станом на 24 лютого 2022 року вони не перебували на військовій службі з різних причин — вихід на пенсію, завершення контракту або строкової служби.

Вони були затримані: деякі — за місцем проживання, інші — під час фільтраційних заходів, частина з'явилася самостійно, дізнавшись про інтерес до них з боку силових структур. Жоден із них не вступав до терористичної організації, оскільки Національна гвардія України, як і її підрозділи, такою не є.

Укладаючи контракт у період з 2016-го по 2021 рік або проходячи строкову службу, вони не могли знати про те, що «добровольче воєнізоване об'єднання полк «Азов»» визнано терористичною організацією так званими судами ДНР. Більше того, вони отримували посвідчення не учасників «добровольчого об'єднання», а військовослужбовців військової частини 3057 НГУ. При цьому сама Російська Федерація на момент інкримінованих діянь не визнавала ані законність судових рішень самопроголошеної ДНР, ані її правосуб'єктність.

Фабрикація кримінальних справ зачіпає і громадян, які ніколи не мали стосунку до військової служби. Серед них:

- працівники критичної інфраструктури (зокрема співробітники атомних електростанцій, лікарі, вчителі);
- технічний та обслуговуючий персонал військових об'єктів;
- державні службовці;
- мешканці окупованих територій, визнані нелояльними до окупаційної влади.

Окремі випадки демонструють криміналізацію звичайної трудової діяльності, яка трактується як участь у терористичній організації або сприяння противнику. Так, інженери Запорізької АЕС були засуджені за «терористичну діяльність» або «шпигунство» після відмови співпрацювати з призначеною Росією адміністрацією станції. Жінки, які працювали кухарками в пансіонаті полку «Азов», були засуджені за участь у терористичній організації, незважаючи на виконання виключно побутових функцій.

■ *Сергій Потинг* — інженер Запорізької АЕС — був притягнутий до кримінальної відповідальності за обвинуваченням у замаху на вчинення терористичного акту через відмову укласти контракт із новим керівництвом станції, будучи громадянином України. Потинг фактично був затриманий 21 червня 2023 року, перебував у статусі *incommunicado* до 1 грудня 2023 року і лише з 22 грудня 2023 року був поміщений до СІЗО як особа, що утримується під вартою

в межах кримінальної справи. Матеріалами кримінальної справи та вироком суду підтверджується, що Сергій Потинг перебував під контролем російських силових структур з 21 вересня 2023 року, і призначений строк покарання (20 років позбавлення волі) підлягає обчисленню саме з цієї дати фактичного затримання. Таким чином, влада фактично визнає незаконне позапроцесуальне позбавлення свободи протягом понад двох місяців у ході попереднього розслідування. При цьому саме в період утримання *incommunicado* відбувалися фабрикація кримінальної справи, застосування катувань, примушування до надання зізнавальних показань і самообмови, а також порушення права на незалежний захист і юридичну допомогу.

У ситуаціях, коли реальні виконавці злочинів фізично недоступні, спостерігається практика притягнення до відповідальності тих, кого можливо затримати. Такі особи спочатку проходять у справі як свідки, однак згодом стають обвинуваченими. Їхні дії, які є частиною звичайної професійної діяльності, інтерпретуються як участь у злочині без встановлення суб'єктивної сторони та умислу.

Яскравим прикладом є кримінальна справа, пов'язана з вибухом на Кримському мосту 8 жовтня 2022 року. Українська сторона не заперечує і публічно підтверджує, що цю операцію було проведено Службою безпеки України. З огляду на те, що Кримський міст є особливо охоронюваним об'єктом, під час в'їзду на який використовуються чутливі засоби контролю, виконавці застосували технологію приховування вибухових речовин під шарами будівельної плівки. Пристрої були змонтовані за межами Російської Федерації, замасковані під будівельні матеріали та доставлені до мосту через територію третіх держав складним логістичним маршрутом. Очевидно, що особи, залучені до транспортування, не були обізнані про реальний вміст вантажу.

У цій справі до відповідальності притягнуто п'ятьох громадян Росії, двох громадян України та одного громадянина Вірменії, які, згідно з обвинуваченням, здійснювали логістичний супровід вантажів.

Спочатку всі вони проходили у справі як свідки. Їхні дії відповідали їхній звичайній комерційній діяльності у сфері вантажоперевезень. Після вибуху вони не намагалися зникнути, а навпаки, взаємодіяли зі слідством. Так, засуджений Антипов самостійно звернувся до Федеральної служби безпеки (ФСБ) РФ і, не отримавши реакції, особисто з'явився до територіального підрозділу з наявною у нього інформацією.

Попри це, всіх зазначених осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності. Вирок не містить доказів їхнього умислу, а лише фіксує подію злочину. Таким чином, справа про вибух на Кримському мосту є показовим прикладом відсутності як допустимих, так і недопустимих доказів вини, а також демонструє

залежність правоохоронної та судової системи від політичних і репутаційних чинників.

Ймовірно, саме з цих причин судовий процес був закритий від публіки — за відсутності реальних підстав, пов'язаних із державною таємницею або безпекою учасників. Усі підсудні отримали довічні строки позбавлення волі².

Особлива категорія: особи, які діяли за завданнями спецслужб України

Частина обвинувачених у розглянутих справах становить особливу категорію, яку можна охарактеризувати як громадян, що діяли за завданнями спецслужб або інших силових структур України на окупованих територіях. Їх також називають «прихованими комбатантами».

Йдеться про громадян України, які, не будучи кадровими військовослужбовцями, виконували завдання, поставлені державними органами України. У контексті міжнародного гуманітарного права такі особи можуть розглядатися як такі, що не мають привілейованого статусу комбатанта і, відповідно, не користуються імунітетом від кримінального переслідування за участь у збройній діяльності, однак у будь-якому випадку підпадають під захист мінімальних гарантій, передбачених спільною статтею 3 Женевських конвенцій, а також гарантій, встановлених механізмами ООН.

Тобто їхня участь у бойових діях не звільняє державу від обов'язку дотримуватися фундаментальних гарантій, закріплених у міжнародному гуманітарному праві та міжнародному праві прав людини, включаючи заборону катувань, право на гуманне поводження та право на справедливий судовий розгляд.

Більшість зазначених громадян були затримані або викрадені де-факто владою так званих ЛНР і ДНР, де щодо них порушували кримінальні справи за тяжкими та особливо тяжкими статтями. Згодом вони були переміщені на територію Російської Федерації, де їхнє кримінальне переслідування продовжилося вже в межах російського законодавства.

При цьому сукупність зафіксованих щодо них практик — включаючи насильницькі зникнення, тривале утримання *incommunicado*, застосування катувань, примушування до самообмови та використання зізнавальних показань, отриманих під тиском, а також винесення обвинувальних вироків на підставі таких доказів —

² «Ми довели, що невинні». Фігуранти справи про підриг Кримського мосту, які не визнали вину, отримали довічні строки. Суд стягує з них 7 мільярдів рублів / Новая газета. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2025/11/27/my-dokazali-cto-nevinovny-ne-priznavshie-vinu-figuranty-dela-o-podryve-krymskogo-mosta-poluchili-pozhiznennye-sroki-sud-vzyskivaet-s-nikh-7-milliardov-rublei-news>

вказує на вчинення діянь, які можуть кваліфікуватися як грубі порушення Женевських конвенцій і воєнні злочини.

Майже всі зазначені особи протягом тривалого часу зазнавали катувань і жорстокого поводження, що принижує людську гідність, а в низці випадків — сексуалізованого насильства. Багато з них страждали від голоду та інших форм позбавлень. Деякі з утримуваних мають тяжкі захворювання.

Попри фактичну участь зазначених громадян у діяльності, пов'язаній із конфліктом, на практиці вони розглядаються як цивільні особи, що призводить до їх виключення з механізмів обміну військовополоненими. Після винесення вироків їх направляють для відбування покарання до віддалених регіонів Російської Федерації, що суттєво обмежує доступ до них незалежних адвокатів та можливості зовнішнього контролю.

Наразі Південний окружний військовий суд у м. Ростові-на-Дону розглядає як групові, так і індивідуальні справи цієї категорії. У низці справ уже винесено суворі вирoki.

Психологічний стан цієї категорії утримуваних залишається вкрай тяжким. Вони були затримані під час виконання завдань своїх державних органів, зазнали тривалих катувань і поневірянь, однак наразі позбавлені реалістичних перспектив повернення в межах обмінних процесів.

Дмитро Голубєв, 1972 р.н., цивільна особа, за його словами, уклав контракт з Головним управлінням розвідки (ГУР) України. Був захоплений у полон 9 серпня 2022 року, тривалий час не мав процесуального статусу та утримувався *incommunicado*. У цей період зазнавав катувань та інших незаконних методів ведення слідства.

Вироком Південного окружного військового суду від 23 листопада 2023 року визнаний винним і засуджений до 18 років позбавлення волі. У ході судового розгляду вину не визнав, зазначивши, що діяв на території України:

«Лунали тривоги, летіли ракети й танки. Про який міжнародний тероризм може йтися? Кожен чоловік захищатиме свою сім'ю, коли бачитиме, як убивають його народ...»

ДМИТРО ГОЛУБЄВ, ІЗ ПОКАЗАНЬ У СУДІ

Наталія Власова, 1981 р.н., була затримана 21 березня 2019 року представниками силових структур самопроголошеної ДНР. У червні 2023 року етапована до СІЗО-1 Ростовської області у зв'язку з передачею справи до Південного окружного військового суду РФ.

У судовому засіданні Власова детально описала умови утримання в так званій «Ізоляції» — неофіційному місці позбавлення волі в Донецьку — та систематичне застосування катувань.

Згідно з її показаннями:

- утримання здійснювалося в підвальних приміщеннях без базових санітарних умов;
- застосовувалися фізичне та сексуалізоване насильство;
- застосовувалися катування електричним струмом;
- мали місце погрози вбивством і приниження.

За її словами, навіть після підписання зізнавальних показань насильство тривало й мало систематичний характер.

«Це садисти в суворому клінічному сенсі цього слова... Тому що отримувати задоволення від завдання болю зв'язаній жінці та вчинення різного роду збочень... не кожна людина на це здатна... Євдокимов особисто пиляв мені зуби напилком, викручував соски та намагався засунути пляшку у піхву... Тим часом його підлеглі завдавали несподіваних ударів з різних боків... Мене роздягали, зв'язували скотчем, обливали водою, підключали струм, у задній прохід вставляли палицю. Якщо, на їхню думку, реакція була недостатньою, жорстокість лише посилювалася...»

НАТАЛІЯ ВЛАСОВА, ІЗ ПОКАЗАНЬ У СУДІ

Висновки

У Російській Федерації сформувалася стійка система фабрикації кримінальних справ щодо громадян України.

1. Ключовим елементом цієї системи є поєднання викрадень, утримання *incommunicado*, катувань та відсутності судового контролю.
2. Цивільні особи становлять значну частку постраждалих і є однією з найбільш уразливих груп.
3. Судова система виконує функцію легалізації порушень, а не їх запобігання.

Описана практика супроводжується численними порушеннями фундаментальних прав:

- заборони катувань і жорстокого поводження;
- права на свободу та особисту недоторканність;
- права на справедливий судовий розгляд;
- права на захист і доступ до адвоката;
- права на публічний розгляд справи.

Порушення мають не епізодичний, а широкий і систематичний характер. Вони відтворюються в різних справах, на різних територіях та щодо різних категорій осіб, що вказує на інституціоналізований характер того, що відбувається.

Система кримінального переслідування використовується не лише як інструмент правозастосування, а й як засіб тиску, контролю та легітимації політичних цілей в умовах повномасштабного вторгнення.

Рекомендації

Необхідно:

- посилити міжнародний моніторинг, зокрема в межах механізмів ООН, а також інструментів Міжнародного кримінального суду та універсальної юрисдикції;
- документувати та зберігати докази для майбутніх міжнародних розслідувань;
- застосовувати адресні санкції щодо осіб, причетних до фабрикації кримінальних справ та порушень прав українців у місцях утримання;
- забезпечити вільний доступ незалежних представників МКЧХ до місць утримання затриманих;
- забезпечити якнайшвидший обмін військовополонених, а також звільнення цивільних осіб без попередніх умов;
- розглянути можливість включення «прихованих комбатантів» до механізмів обміну з урахуванням їхньої фактичної участі у збройному конфлікті та тяжкого гуманітарного становища, незалежно від їхнього формального правового статусу.